

ЗМІСТ

Передмова: «Телеграма!»	7
Частина 1: Міста тролів	17
Частина 2: Розмивання демократії.....	63
Частина 3: Найбільш вражаючий інформаційний блицкриг в історії	115
Частина 4: М'які факти	161
Частина 5: Народ поп-ап.....	201
Частина 6: Майбутнє починається тут	237
Подяки	268
Примітки	270

ПЕРЕДМОВА «Телеграма!»

Він вийшов з моря, і його заарештували на пляжі: двоє чоловіків у костюмах стояли над його речами, коли він вийшов з води. Вони наказали йому вдягатися швидко, натягати штани на мокрі плавки. Дорогою плавки все ще були вологі, дубіли, холонули, лишали мокрі сліди на штанах і на задньому сидінні. Йому довелося сидіти в них на допиті. Ось він, намагається зберігати гідний вигляд, але через мокрі плавки весь час совається на стільці. До нього доходить, що вони навмисне це зробили. Вони знаються на таких штуках, ці середньої ланки кагебісти: майстри дріб'язкових принижень, маленьких ігор розуму.

Чому вони заарештували його тут, в Одесі, а не в Києві, де він жив? Потім він зрозумів: був серпень, і їм хотілося провести кілька днів на морі. Між допитами вони брали його на пляж і йшли плавати. Один сидів із ним, а інший купався. Під час одного з таких походів якийсь художник дістав мольберт і почав малювати їх трьох. Полковник і майор занервували: вони були кагебістами, і їхні обличчя не мали бути зафіксовані під час операції. «Іди подивися, що він там малює», — наказали вони своєму в'язню. Він пішов подивитися. Тепер була його черга трохи попсувати їм життя: «Я у нього вийшов не дуже схожий, а ось ви — прям вилиті».

Його затримали за «розповсюдження примірників шкідницької літератури серед друзів і знайомих»: книжок, заборонених цензурою за згадки про радянський ГУЛАГ (Солженіцин) або за те, що їх

написали емігранти (Набоков). Про справу писали у «Хронике текущих событий». «Хроника» була засобом радянських дисидентів документувати приховувані факти політичних арештів, допитів, обшуків, судових розглядів, побиттів, знущань у в'язницях. Інформацію збирали з усних свідчень або потай передавали з трудових таборів у маленьких поліетиленових капсулах: їх ковтали, а потім діставали з випорожнень і зміст збільшували і фотографували у затемнених кімнатах. По тому тексти передавали з рук в руки, ховаючи між сторінками книжок та стосів документів, дипломати, аж вони могли дістатися Заходу — до Міжнародної Амністії, потрапити в ефір Всесвітньої служби ВВС, «Голосу Америки» або «Радіо Вільна Європа».

Їх знали за уривчастий стиль:

«Його допитував полковник КГБ В.П. Меньшиков та майор КГБ В.Н. Мельгунов. Він відкинув усі звинувачення як безпідставні та недоведені. Він відмовився свідчити проти своїх друзів та знайомих. Усі шість днів вони ночували у готелі "Новая Московская"».

Коли один зі слідчих виходив, інший витягав книжку із шаховими задачами та розв'язував їх, пожовуючи кінчик олівця. Спочатку заарештований дивувався, чи це не якась хитра пастка, й аж потім збагнув, що це просто лінива людина, яка намагається вбити час на роботі. Через шість днів йому дозволили повернутися до Києва, проте слідство тривало. Дорогою з роботи в бібліотеці додому зупинялася чорна машина, і його забирали на наступні допити.

Тим часом життя тривало. Його наречена завагітніла. Вони одружились. На весілля якось прибився кагебістський фотограф.

Він переїхав до жінчиної родини, у помешкання навпроти Голосіївського парку, де його тесть тримав цілу гірлянду із кліток для десятків канарок — пташник мерехтливого пір'я, що прорізувало повітря на тлі парку. Щоразу, коли у двері дзвонили, він починав, побоюючись КГБ, палити все підозріле: листи, самвидавні статті, переліки арештів. Канарки били крилами у панічному вихорі.

ПЕРЕДМОВА

Щоранку він вставав на світанку, вмикав радіо Spidola, посував шкалу на короткі хвилі, посував і повертав антену, пробиваючи туман глушіння, вилізав на стільці та столи, шукаючи, де найкраще вловлює, крутив ручку приймача, маневруючи акустичним рельєфом між трансляціями східнонімецької попси та радянських військових оркестрів, міцно притискаючись вухом до колонки і, крізь шипіння та потріскування, пробивався до магічних слів: «This is London», «This is Washington». Він слухав новини про арешти. Він читав написане 1921 року есе поета-футуриста Веліміра Хлебнікова «Радіо майбутнього»:

Так Радіо скує безперервні ланки світової душі і сплавить людство.

Кільце навколо його середовища стискалося. Як він писав тоді, «Гришу вивезли в ліс під Києвом / і відпиздючили за милу душу. / А Ользі тільки “блядь” і казали, / а щоб упевнилась, / запроторили до курв у вендиспансер. / Ось лише з Гелієм прокололися. / В ізоляторі не лікували, не лікували, / не лікували, не лікували, / аж доки не вмер»^{}.*

Усі приготувалися до найгіршого. Теща навчила його секретного ковбасного коду: «Якщо я принесу ковбасу, нарізану справа наліво, означає, що нам вдалося передати новини про твій арешт на Захід і їх передали по радіо. Якщо нарізану зліва направо, то не змогли».

«Це скидається на заяложений анекдот, який ти вже десятки разів чув, або на захоплюючий бездарний фільм, на якому ти вмирав від захоплення в дитинстві, але це правда», — напише він згодом. «Коли кагебісти на світанку приходять з ордером на арешт, то на сонне питання твоєї матері, твоєї дружини,

^{*} Померанцев І. КГБ та інші... / Пер. з рос. І. Андрусика. — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 34. — Тут і далі посторінкові примітки перекладачки, якщо не зазначено інакше.

твого чоловіка чи, нарешті, тебе самого "Хто там?" — вони дуже часто відповідають: "Телеграма!" Ти мимриш, намагаючись все робити у напівсні, щоб потім повернутися в своє тепле ліжко, у свій затишний ранковий сон: "Хвилиночку!", натягаєш, що трапиться під руку, намацуєш у кишені піджака мідяки і відкриваєш двері. Дивно, але найобразливіше не в тому, що за тобою прийшли, і навіть не в тому, що тебе збудили так рано, а в тому, що тебе обдурили, сказали "Телеграма!" — і ти, як хлопчак, повірив і тепер так по-дурному стискаєш у своїй гарячій долоні раптом запотілі мідяки і з образи ледве не плачеш».*

О восьмій ранку 30 вересня 1977 року, у перерві між допитами, народилася дитина. Моя бабуся хотіла, щоби мене назвали Пінхас, на честь діда. Мої батьки хотіли назвати мене Федором. Урешті мені дісталася ім'я Пьотр, у своєму першому з кількох прочитань.



Минуло сорок років, відколи моїх батьків переслідував КГБ за прагнення просто читати, писати, слухати те, що їм до вподоби, і говорити те, що бажають. Сьогодні світ їхніх надій, в якому цензурні заборони падуть, мов Берлінський мур, видається набагато ближчим: ми живемо, як це описують науковці, в епоху «інформаційного надміру». Проте припущення, на які спиралася боротьба за права та свободи у двадцятому столітті — між громадянами, озброєними правдою та інформацією, та режимами з їхніми цензорами та спецслужбами, — перевернулися догори дригом. Тепер маємо більше інформації, ніж будь-коли раніше, але разом з нею ми отримали не тільки очікувані переваги. Пе-

* Померанцев І. Око і сльоза / Пер. з рос. І. Кошелівця // Сучасність, №4 (220). — 1979. — С. 5–30.

редбачали, що оце «більше інформації» означатиме для нас більше можливостей протистояти можновладцям, проте воно ж надало їм нові засоби знищувати і притлумлювати незгодних. Передбачали, що «більше інформації» означатиме змістовніші дискусії, утім, так здається, ми менш вдумливі, ніж будь-коли. Передбачали, що «більше інформації» означатиме ліпше взаєморозуміння по різні боки протистоянь, але це також уможливило нові, витонченіші форми конфлікту і чвар. Ми живемо у світі оскаженілого масового намовляння, де засоби маніпуляції плодяться і розмножуються, у світі таргетованої реклами, психологічних атак, хаків, ботів, вірувань, замаскованих під факти, глибинних фейків, фейкових новин, ІДІЛу, Путіна, тролів, Трампа...

Через сорок років після затримання і допитів мого батька мені довелося йти найзатертішими слідами шляхом моїх батьків, але не маючи ні краплі їхньої відваги, ризиків або переконаності. На той час, коли я це пишу, — а з огляду на економічну турбулентність не факт, що на час, коли ви це читатимете, — я керую програмою в інституті Лондонського університету, яка досліджує новіші ґатунки кампаній впливу, що їх можуть недбало називати «пропагандою», терміном, так переобтяженим і спотвореним інтерпретаціями, — він означає обман для одних і нейтральне поширення для інших, що я намагаюсь його не вживати.

Маю додати, що я не є науковцем і ця книжка не є академічним дослідженням. Я — телевізійний продюсер у відставці, і хоча я й надалі пишу статті й інколи веду радіопрограми, тепер часто ловлю себе на тому, що озираюсь на свій старий медіасвіт з тривогою, часом приголомшений тим, що ми накоїли. На шляху дослідника я зустрічаю твітер-революціонерів і популістів з конопель, тролів та ельфів, візіонерів «поведінкових змін» і пройдисвітів інформаційних війн,

фанатів-джихадистів, ідентичніснугих, мета-політиків, фактчекерів і погоничів ботів. Потім я все це приношу до шестикутної бетонної будівлі, в якій тимчасово міститься мій офіс, і надаю форму розумних «Висновків» і «Рекомендацій» для сумлінно відформатованих звітів та PowerPoint-презентацій, які діагностують і пропонують способи знешкодження потоків дезінформації, «фейкових новин», «інформаційних війн» та «війни з інформацією».

Знешкодження чого, власне? Акуратні маленькі булет-пойнти моїх звітів передбачають, що справді є якась цілісна система, що її можна направити, що кілька технічних рекомендацій, застосованих до нових інформаційних технологій, можуть все виправити. А втім, проблеми є значно закоріненішими. Презентуючи свої знахідки — частина моєї буденної роботи — представникам згасаючого ліберального демократичного устрою, устрою, сформованого не в останню чергу в конфліктах Холодної війни, я приголомшено спостерігаю, якими розгубленими вони виглядають. Політики більше не знають, що представляють їхні партії. Бюрократи більше не знають, де зосереджено владу. Фундації мільярдів просувають «відкрите суспільство», яке вони більше не можуть до пуття означити. Великі слова, колись переобтяжені значеннями, слова, за які попередні покоління готові були пожертвувати життям, — «демократія» і «свобода», «Європа» і «Захід», — життя відкинуло так надійно, що вони видаються пригоршнею лущиння у долонях, і з неї витікають рештки тепла і світла, або комп'ютерними файлами, до яких ми забули пароль й отож втратили доступ.

Сама мова, якою ми намагаємося себе описувати — «ліві» та «праві», «ліберали» та «консерватори» — стає майже безсенсовною. І це впливає не тільки на вибори та протистояння. Я бачу, як люди, яких знав усе життя, ідуть від мене у соціальних мережах, перепощуючи теорії змови з джерел,

про які я й не чув ніколи. Підводні течії інтернету руйнують цілі родини, ніби ми ніколи не знали одне одного, ніби алгоритми знають про нас більше, ніж ми самі, ніби ми стаємо підмножинами у наших власних даних, ніби ці дані перебудовують наші стосунки та ідентичності за своєю логікою, або, можливо, задля інтересів когось, кого ми навіть не спроможні побачити. Великі судини старих медіа — електронно-променеві трубки радіо і телебачення, книжкові корінці та обертання друкарських верстатів, у якому народжувалися газети, що зберігали і контролювали ідентичність і значення того, ким ми були й як ми промовляли одне до одного, як ми пояснювали світ нашим дітям, як ми говорили про наше минуле, як ми визначали новини й опінії, сатиричне і серйозне, правильне і неправильне, правдиве і неправдиве, реальне і нереальне, — ці судини потріскалися й луснули, ламаючи й старі шаблони того, що кому належить, хто до кого говорить і як, збільшуючи, стискаючи, викривлюючи всі пропорції, відсилаючи нас кружляти запаморочливими спіралями, де слова вже не мають спільних для нас значень. Я чую ті самі фрази в Одесі, Манілі, Мехіко, Нью-Джерсі: «Так багато інформації, дезінформації, так багато всього, що я вже не знаю, що правда, а що ні». Часто я чую фразу: «Я відчуваю, як земля йде в мене з-під ніг». Я ловлю себе на думці, що все, що я вважав непохитним, є непевним, плинним.

Ця книжка вивчає цю руїну, шукає, які проблиски сенсу можна ще врятувати, підіймаючи із сирих закутків інтернету, де тролі знущаються зі своїх жертв, проходячи крізь зарості над поверхнею історій, які є суттю наших суспільств, і зрештою намагаючись зрозуміти, як ми визначаємо себе.

У Першій частині ми подорожуватимемо від Філіппін до Фінської затоки, де дізнаємося, як ламали людей новими ін-

формаційними інструментами, засобами значно витонченішими, ніж старі, використовувані КГБ.

У Другій частині рухатимемось від Західних Балкан до Латинської Америки та Європейського Союзу, де дізнаємося про нові способи нищення рухів опору та їхньої міфології.

Третя частина досліджує, як одна країна може знищити іншу, майже не зачіпаючи її, розмиваючи контраст між війною і миром, «внутрішнім» і «міжнародним» — і де найнебезпечнішим елементом, можливо, є сама ідея «інформаційної війни».

У Четвертій частині дізнаватимемось, як прагнення політики фактів спирається на певну ідею прогресу та майбутнього і як колапс цієї ідеї майбутнього ще дужче уможливив масові вбивства й насильство.

У П'ятій частині я доводитиму, що в цьому потоці політика стає боротьбою за контроль над конструюванням ідентичності. Усі — від релігійних екстремістів до вискочок-популістів — хочуть створювати нові версії «народу», навіть у Британії, де ідентичність завжди здавалася давно усталеною.

У Шостій частині я шукатиму майбутнє — у Китаї та в Чернівцях.

І в усій книжці я подорожуватиму, переважно в просторі, але не тільки. Фізичні й політичні мапи, що окреслюють континенти, країни й океани, мапи, з якими я виростав, можуть бути менш важливими, ніж нові мапи інформаційних потоків. «Мапи мереж» створюють науковці, які працюють з даними. Вони називають цей процес «протравленням». Беруть ключове слово, меседж, наратив і занурюють у щоразу більший басейн світових даних. Дослідники даних після цього «протравлюють» візерунок людей, видань, акаунтів у соцмережах, ботів, тролів і кіборгів, які пропишають або взаємодіють з цими ключовими словами, нара-

тивами та меседжами. Ці мапи мереж, що виглядають як збільшені фото цвілі або фотографії далеких галактик, демонструють, якими застарілими є наші географічні дефініції, викриваючи несподівані плеяди, де хай хто і хай звідки може впливати на будь-кого будь-де. Російські хакери запускають рекламу для дубайських повій, тимчасом як анімешні меми підтримують праворадикальні партії Німеччини. «Закорінений космополіт», сидючи вдома у Шотландії, підказує активістам, куди втікати від поліції під час заворушень у Стамбулі. Піар ІДІЛ ховається за лінками на айфонах...

Росія панує на цих мапах зі своїми ескадрами у соціальних медіа. Не тому, що це сила, яка й досі потрясає небо і землю, як це було в часи Холодної війни, а тому, що правителі в Кремлі особливо вправні в ігрових складових цієї нової епохи, або їм щонайменше добре вдається змусити усіх говорити про те, як їм добре вдається, що, можливо, найважливіший трюк з усіх цих трюків. Як я згодом поясню, це не зовсім випадково: саме тому, що Росія програла у Холодній війні, російським політтехнологам і медіаманіпуляторам вдалося адаптуватися до нового світу швидше, ніж будь-кому в місці, яке ми колись називали «Заходом». Між 2001 і 2010 роками я мешкав у Москві і зблизька бачив ту саму тактику контролю і ті самі патології громадської думки, які відтоді розплодилися геть усюди.

Проте, мандруючи інформаційними потоками та мережами й країнами, ця книжка також є подорожжю в минуле, до історії моїх батьків, до Холодної війни. Це не родинні мемуари як такі. Радше мене непокоїть те, як моя сімейна історія перетинається з моєю темою. Це почасти спроба збагнути, як ідеали минулого розпадаються на шматки у теперішньому і що з них іще можна врятувати. У доволі лишньому сум'ятті я ловлю себе на тому, що інстинктивно